

BP 72 1000

CH 433

HELMUT BLEIBER
Berlin

ŚWIADOMOŚĆ NARODOWA A POSTĘP BURŻUAZYJNY

O WYTWORZENIU SIĘ NIEMIECKIEJ ŚWIADOMOŚCI NARODOWEJ W OKRESIE PRZEOBRAZEŃ BURŻUAZYJNYCH (1789 - 1871)

Poniższe refleksje o wytworzeniu się niemieckiej świadomości narodowej w okresie przeobrażeń burżuazyjnych mają na celu zwrócenie uwagi na tematykę, która do tej pory nie została gruntownie przebadana w historiografii NRD. Pośrednio, zaniedbanie to stanowi rezultat określonego kształtu niemieckiej historii w pierwszej połowie naszego stulecia. Zwłaszcza nadużycie odczuć, emocji i pragnień narodowych przez niemiecki faszyzm musiało w nieunikniony sposób doprowadzić do zdyskredytowania dziejów kształtowania się niemieckiego narodu i niemieckiej świadomości narodowej. Niezbędny rozrachunek z ideologią faszystowską objął przede wszystkim te wydarzenia historyczne, na które powoływali się jej poplecznicy. Praca Ernsta Niekischa *Deutsche Daseinsverfehlung* i już sam tytuł książki Alexandra Abuscha *Der Irrweg einer Nation* dają drobne świadectwo głębokiego cienia, jaki faszyzm rzucił na całą historię niemiecką¹.

SED od samego początku obok rozrachunku z reakcyjną przeszłością — eksponowała rewolucyjne tradycje ruchu robotniczego w historii niemieckiej i szybko przeciwstawiła się ujmowaniu dziejów niemieckich jako pasma nieszczęść i błędów historycznych². Do programu i polityki wprowadziła nowe akcenty w sposobie przedstawiania relacji między tym co narodowe i tym co społeczne. Nawiązała przy tym do doświadczeń i historycznych nauk antyfaszystowsko-antyimperialistycznych walk narodowo-wyzwoleńczych w państwach demokracji ludowej, gdzie już

¹ E. Niekisch, *Deutsche Daseinsverfehlung*. Berlin 1946; A. Abusch, *Der Irrweg einer Nation*. Berlin 1946.

² W. Berthold, *Marristisches Geschichtsbild — Volksfront und antifaschistisch-demokratische Revolution*. Berlin 1970; H. Schleier, *Zur Entwicklung der marxistisch-leninistischen Geschichtswissenschaft der DDR. Hauptetappen, Institutionen, Forschungsschwerpunkte*. [W:] *Gesellschaftswissenschaftliche Informationen*. Berlin 1982, GW 17, s. 3 i nast.; W. Schmidt, *Zur Entwicklung des Erbe- und Traditionsverhältnisses in der Geschichtsschreibung der DDR*. „Zeitschrift für Geschichtswissenschaft” — dalej: „ZfG” z. 3/1985, s. i nast.; tenże, *Zur Geschichte der DDR-Geschichtswissenschaft vom Ende des zweiten Weltkrieges bis zur Gegenwart* „Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung” z. 5/1985, s. 614 i nast.

¹ Przegląd Zachodni 1989, nr 1

wcześniej nastąpiły uwieńczone sukcesem przekształcenia rewolucyjne³. Jednakże obiektywne i subiektywne warunki wykorzystywania interesów narodowych w walce o wyzwolenie społeczne różniły się skrajnie w przypadku SED oraz bratnich partii w większości krajów demokracji ludowej.

Podział Niemiec, powstanie i układ sił między dwoma państwami niemieckimi stworzyły nowe i inne — w porównaniu z resztą europejskich krajów demokracji ludowej — warunki dla polityki „narodowej” oraz łączenia tego co narodowe z tym co społeczne. Niewątpliwie owe różnice warunków historycznych wyjaśniają również, dlaczego w porównaniu z NRD historiografia tych krajów znacznie wcześniej, głębiej i swobodniej zajęła się gruntownym opracowaniem i dokładnym zrekonstruowaniem narodowej przeszłości.

Nie miejsce tutaj na szczegółowe przedstawienie etapów rozwojowych marksistowsko-leninowskiej historiografii NRD, a zwłaszcza sposobu ujmowania przez nią narodowych aspektów w procesie dziejowym. Pozostaje jednak rzeczą bezsporną, iż z różnych względów zagadnienia narodowe w historii niemieckiej nadal występują w historiografii marksistowskiej w postaci badawczego dezyderatu.

Stwierdzenie to nie ma oczywiście na celu negowania istniejącego już dorobku naukowego. Alfred Kosing, wychodząc z filozoficznego punktu widzenia, opublikował szczegółowe studium poświęcone historyczno-materialistycznej teorii narodu⁴. Walter Schmidt przeanalizował burżuazyjne koncepcje narodu w RFN i równocześnie wyłożył koncepcję rozwoju burżuazyjnego narodu w Niemczech oraz socjalistycznego narodu w NRD, co legło u podstaw ujęć zawartych w *Grundriß der deutschen Geschichte* i w *Deutsche Geschichte in zwölf Bänden*⁵. Joachim Streisand już w 1956 r. wypowiadał się na temat charakteru narodowego⁶, a Heinrich Scheel w dwóch opublikowanych wykładach zajął się specjalnie relacją między narodem i rewolucją⁷. Opracowania te, jak rów-

³ P. Rentsch, *Die Nation und das National-Spezifische in der Programmatik und Strategie der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands*. Diss. B, Leipzig 1982.

⁴ A. Kosing, *Nation in Geschichte und Gegenwart*. Berlin 1976.

⁵ W. Schmidt, *Nation und deutsche Geschichte in der bürgerlichen Ideologie der BRD*, Berlin 1980; *Grundriß der deutschen Geschichte*. Berlin 1979; *Deutsche Geschichte*, Bd. 3: *Die Epoche des Übergangs vom Feudalismus zum Kapitalismus von den siebziger Jahren des 15. Jh. bis 1789*. Berlin 1983; *Deutsche Geschichte* Bd. 4: *Die bürgerliche Umwälzung von 1789 bis 1871*. Berlin 1984.

⁶ J. Streisand, *Das Problem des Nationalcharakters*. [W:] *Beiträge zum neuen Geschichtsbild. Zum 60. Geburtstag von Alfred Meusel*. Hrsg. von Fritz Klein und Joachim Streisand, Berlin 1956, s. 27 i nast.

⁷ H. Scheel, *Deutscher Jakobinismus und deutsche Nation*. Berlin 1966 (Sitzungsberichte der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, „Klasse für

niez inne jeszcze publikacje⁸, poddały dyskusji i doprowadziły do ustalenia metodologicznego punktu wyjścia w badaniach nad tą problematyką. Mogą one służyć wskazaniem przy podejmowaniu szerszej zakrojonych studiów. Deficyt istniejący w marksistowskich badaniach problematyki narodowej w historii Niemiec trzeba stopniowo wyróżnić rozwijając studia empiryczne i refleksję problemową: wymaga tego nie tylko wewnętrzny rozwój nauki i konieczność pogłębienia naszego obrazu przeszłości, ale również potrzeba rozprawienia się z historiografią burżuazyjną, która zaprezentowała liczne opracowania poświęcone różnorodnym aspektom tego zagadnienia.

Podczas gdy dawniejsza historiografia burżuazyjna ujmowała tematykę narodową głównie z punktu widzenia metod i sposobu stawiania problemów przez historię idei, to przedstawiciele młodszych i bardziej elastycznych nurtów badawczych postawili pytanie: „czy i na ile można wytłumaczyć nowoczesny nacjonalizm określonymi procesami zmian zachodzących w społeczeństwie”⁹. Powstanie i rozwój narodów ujmowane są z punktu widzenia teorii modernizacji jako szczególne formy rozwoju społecznego¹⁰. Odpowiednie próby i niektóre, po części godne uwagi re-

Philosophie, Geschichte, Staats-, Rechts-, und Wirtschaftswissenschaften” nr 2/1966); tenże, *Über das Verhältnis von Nation und Revolution*. „Börsenblatt für den deutschen Buchhandel” z. 19/1975, s. 303 i nast.

⁸ Porównaj również analizę zastosowania pojęcia „Volk” w znaczeniu etnicznym u Marksa i Engelsa: H. Strobach, *Zum Volksbegriff bei Marx und Engels*. [W:] *Das geschichtswissenschaftliche Erbe von Karl Marx*. Hrsg. von Wolfgang Küttler, Berlin 1983, s. 170 i nast.; por. też A. Czubiński, *Rozwój poczucia narodowego i dążeń do zjednoczenia narodowego w krajach niemieckich w dobie kapitalizmu (1776 - 1945)*. [W:] *Pojęcia „Volk” i „Nation” w historii Niemiec*. Poznań 1980; L. Trzeciakowski, *Kształtowanie się burżuazyjnego narodu niemieckiego* [W:] tamże. Na uwagę zasługuje także J. Müller [Hrsg.], *Literaturwissenschaft und Sozialwissenschaften. 2. Germanistik und deutsche Nation 1806 - 1848. Zur Konstituierung bürgerlichen Bewußtseins*. Stuttgart 1974.

⁹ O. Dann [Hrsg.], *Nationalismus und sozialer Wandel*. Hamburg 1978, s. 9.

¹⁰ Pionierską rolę w przewyciężeniu tradycyjnego sposobu stawiania pytań w starszej historiografii burżuazyjnej odegrały prace Karla W. Deutscha, podkreślającego znaczenie komunikacji w powstawaniu narodów. Patrz K. W. Deutsch, *Nationalism and Social Communication*. Cambridge (elass.) 1966; tenże, *Nationenbildung — Nationalstaat — Integration*. Düsseldorf 1972. Miroslav Hroch podkreślił, że ruchliwość społeczną i komunikację należy rozumieć jako zjawiska towarzyszące i wynikające z procesów gospodarczych, por.: *Das Erwachen kleiner Nationen als Problem der komparativen sozialgeschichtlichen Forschung*. [W:] *Sozialstruktur und Organisation europäischer Nationalbewegungen*. Hrsg. von Theodor Schieder unter Mitwirkung von Peter Burian, München-Wien 1971, s. 141, tenże, *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas. Eine vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Schichtung der patriotischen Gruppen*. Praha 1968. Historiografia burżuazyjna zyskała nowe spojrzenie i nowe impulsy badawcze dzięki R. M. Berdahl, *Der deutsche Nationalismus in neuer Sicht* [W:] H.

zultaty badań już zostały zaprezentowane czytelnikom¹¹.

Poniższe wywody mają na celu — przez sformułowanie pewnych tez, pytań i uwag — uświadomienie, iż kształtowanie się niemieckiego narodu i niemieckiej świadomości narodowej w okresie rewolucji burżuazyjnej stanowi problem, którego bliższe przebadanie i objaśnienie jest koniecznym i wartym trudu zadaniem historiografii marksistowskiej.

* * *

Kształtowanie się narodów uważamy za obiektywny proces historyczny, stanowiący rezultat i zarazem część składową procesu powstania i umacniania się kapitalistycznej formacji społecznej¹². Formowanie się narodu niemieckiego rozpoczęło się wraz z rozprzestrzenianiem się kapitalistycznych stosunków produkcji. Powstał on jako historyczny rezultat gospodarczych, społecznych i ideologicznych procesów, długotrwałej walki klasowej między burżuazją i masami ludowymi z jednej strony oraz szlachtą feudalną — z drugiej.

Decydujący wpływ na ten rozwój miało wykształcenie się produkcji

A. Winkler [Hrsg.], *Nationalismus*. Königstein/Ts. 1978, s. 138 i nast. (najpierw w: „The American Historical Review”, rocznik 77 (1972)).

¹¹ O. Dann, *Nationalismus und sozialer Wandel in Deutschland 1806-1850*. [W:] tenże, *Nationalismus und sozialer Wandel*, op. cit., s. 77 i nast.; W. Zorn, *Sozialgeschichtliche Probleme der nationalen Bewegung in Deutschland*. [W:] *Sozialstruktur und Organisation europäischer Nationalbewegungen*, op. cit., s. 97 i nast. Heinrich August Winkler skarżył się, iż „dotąd w centrum zainteresowania stały w mniejszym stopniu warunki wstępne i zmiany funkcji, w większym natomiast określone formy przejawiania się nacjonalizmu”; *Der Nationalismus und seine Funktion*. [W:] tenże, *Nationalismus*, op. cit., s. 6; Sposób stawiania pytań i podejście metodyczne zwłaszcza w pracy Otto Danna wychodzą poza tradycyjne przedstawianie „kwestii niemieckiej” w niemieckiej historiografii burżuazyjnej. Por. G. Ritter, *Großdeutsch und Kleindeutsch im 19. Jahrhundert*. [W:] *Schicksalwege deutscher Vergangenheit (Festschrift für Siegfried A. Kaehler)*. Hrsg. von Walter Hu batsch, Düsseldorf 1950, s. 177 i nast.; E. Angermann, *Die deutsche Frage 1806 bis 1866*. [W:] *Reichsgründung 1870/71*. Hrsg. von Theodor Schieder i Ernst Deuertlein, Stuttgart 1970, s. 9 i nast. L. Gall, *Die „deutsche Frage“ im 19. Jahrhundert*. [W:] 1871 — *Fragen an die deutsche Geschichte* (Katalog der historischen Ausstellungen im Reichstagsgebäude in Berlin und in der Paulskirche in Frankfurt am Main aus Anlass der hundertsten Wiederkehr des Jahres der Reichsgründung 1871), Berlin b. d., s. 19 i nast. Dalsze wskazówki bibliograficzne u H. A. Winkler, T. Schnabel, *Bibliographie zum Nationalismus*. Göttingen 1979.

¹² Por. A. Kosing, op. cit.; W. Schmidt, *Nation und deutsche Geschichte in der bürgerlichen Ideologie der BRD*, op. cit., W. Brandt, *Zu Fragen der Entstehung und zum Inhalt der von Karl Marx und Friedrich Engels begründeten Theorie der Nation*. Diss., Jena 1973.

towarowej i wymiany towarowej, zwłaszcza zaś — powstanie rynku narodowego. Ekonomiczne stosunki kapitalistycznej produkcji towarowej przyspieszyły społeczny podział pracy, stworzyły podstawy dla wykrystalizowania się scentralizowanych interesów klasowych, wzmocniły tendencję do centralizacji politycznej, ponadto wymagały upodobnienia się i ujednoczenia języka oraz kultury. Tak więc rozwój gospodarki kapitalistycznej stanowił rozstrzygającą siłę napędową w procesie kształtowania się narodu.

Obok czynnika społeczno-ekonomicznego elementem konstytutywnym narodu są również czynniki etniczne. Znamiona etniczne, dzięki którym narody się różnią między sobą, to język oraz charakterystyczne cechy kultury, stylu życia, zwyczaje, obyczaje, tradycje, mentalność i psychika społeczna. Podwaliny etniczne, na których później uformował się naród niemiecki, zaczęły się kształtować wraz z powstaniem we wczesnym średniowieczu narodowości niemieckiej. Czynniki etniczne stanowią nieodłączny aspekt narodu¹³, ale to czynnik społeczny rozstrzyga o procesie powstania i historycznym typie narodu, o jego charakterze klasowym i kierunku rozwojowym.

Początki kształtowania się narodu niemieckiego przypadają na przełom XV i XVI w., kiedy to zaczęły powstawać kapitalistyczne stosunki produkcji. Ważnym bodźcem społeczno-politycznym, który wpłynął na rozwój niemieckiego narodu, była wczesnoburżuazyjna rewolucja w Niemczech (1517 - 1526). Jej klęska, w połączeniu z innymi jeszcze czynnikami, przyczyniła się do zahamowania przemian kapitalistycznych i — tym samym — procesu kształtowania się burżuazyjnego narodu. W XVIII w. nastąpił godny uwagi rozkwit kapitalizmu manufakturowego w wielu częściach Niemiec. W filozofii, literaturze i muzyce okresu oświecenia i klasycyzmu znalazła swój najpełniejszy wyraz postępową, burżuazyjna kultura narodowa. Rozwój kapitalizmu w Niemczech został wydatnie pobudzony przez francuską rewolucję burżuazyjną w 1789 r. Masowe ruchy ludowe, bezpośrednie oddziaływanie militarne Francji oraz potrzeby antynapoleońskiej wojny wyzwolenczej wymusiły w różnych częściach Niemiec, w tym także w Prusach, wprowadzenie liberalnych reform burżuazyjnych i w ten sposób zapoczątkowanie przeobrażeń burżuazyjnych w Niemczech. Kształtowanie się narodu niemieckiego

¹³ Niektórzy autorzy, np. Alfred Kosing i Walter Schmidt, uważają, iż wspólnota etniczna nie w każdym wypadku stanowi niezbędny element konstytutywny narodu. Patrz: *Grundlagen des historischen Materialismus*. Berlin 1976, s. 386; W. Schmidt, *Nation und deutsche Geschichte in der bürgerlichen Ideologie der BRD*, op. cit., s. 39; inaczej H. Bleiber, *Eröffnung der 5. Konferenz der Fachkommission Geschichte der slawischen Völker der Historiker-Gesellschaft der DDR*. „Lëtopsis”, seria B, t. 31 (1/1984), s. 7.

w znacznym stopniu zostało przyspieszone dzięki burżuazyjno-demokratycznej rewolucji 1848/49. Mimo że zakończyła się ona klęską, to jednak sprawiła, iż opadły liczne pęta wciąż jeszcze krępujące rozwój kapitalizmu. Wraz z utworzeniem w 1870/1871 burżuazyjnego niemieckiego państwa narodowego — Rzeszy niemieckiej — zakończył się proces konstituowania burżuazyjnego narodu niemieckiego.

Burżuazja spełniła swoją funkcję, wywierając piętno na powstającym narodzie burżuazyjnym. Narodowe tendencje centralizacyjną, wynikłe z ekonomicznego i społecznego rozwoju, musiały się utrwalić w walce klasowej.

Z powstaniem narodów jest immanentnie związane wykształcanie się i upowszechnianie świadomości narodowej. Producentem, twórcą świadomości narodowej jest burżuazyjna inteligencja. W nawiązaniu do poczucia odrębności etnicznej, które można wyśledzić już w głębi średniowiecza, i rozwijając zaczątki myślenia kategoriami narodowymi w XVI w. (Luter, niemieccy humaniści) i XVII w. (skargi na los niemiecki podczas wojny trzydziestoletniej), druga połowa XVIII w. przeżyła niewątpliwy wzlot pragnień i refleksji narodowych. W ich centrum znalazła się skarga na terytorialne rozdarcie Niemiec.

„Stanowimy jeden naród z nazwy i języka, złączony w wielkim, wspólnym interesie wolności pod wspólną zwierzchnością, w ustroju i pod ustawami określającymi prawa i obowiązki” — pisał publicysta Friedrich Carl von Moser w opublikowanej w 1765 r. rozprawie *Von dem deutschen Nationalgeist* — „a mimo to od stuleci jesteśmy zagadką systemu politycznego, łupem dla sąsiadów i przedmiotem ich szyderstwa ... bezsilni wskutek podziału, wystarczająco silni, żeby sobie samym szkodzić, za słabi, żeby się uratować”¹⁴.

Prawnicy, historycy i filozofowie przyczynili się głównie do tego, że wątek narodowy stał się przedmiotem dyskusji i został wprowadzony do myśli politycznej i prawnopństwowej¹⁵. Pisarze okresu oświecenia, klasycyzmu i romantyzmu, wzbogacając niemiecką literaturę narodową, wnieśli podstawowy wkład w stworzenie niemieckiej kultury narodowej. Związane z tym specyficzne aspiracje narodowe w uderzający sposób zmanifestowały się w podjętych przez Lessinga staraniach o utworzenie niemieckiego teatru narodowego.

Szczególne znaczenie dla rozwoju uczuć i myśli narodowej miały idee Johanna Gottfrieda Herdera o roli ludów i narodów w dziejach ludz-

¹⁴ F. C. Moser, *Von dem deutschen Nationalgeist*. Frankfurt a. M. 1765, s. 5. i nast.

¹⁵ Por. G. Schilfert, *Zur Problematik von Staat, Bürgertum und Nation in Deutschland in der Periode des Übergangs vom Feudalismus zum Kapitalismus*. „ZfG”, z. 3/1963, s. 515 i nast.

kości¹⁶. Wyeksponowanie roli czynników etnicznych, zwłaszcza języka i poezji ludowej w procesie konstytuowania się narodów, spotkało się ze szczególnie dużym oddźwiękiem w terytorialnie rozdrobnionych Niemczech oraz w pozbawionych własnej państwowości narodach wschodniej i południowo-wschodniej Europy. Z idei tych wywodzi się zarówno odpowiedź „Tam, gdzie brzmi język niemiecki” na pytanie w wierszu Ernsta Moritza Arndta *Czymże jest ojczyzna niemiecka?*¹⁷, jak i artykuł 1 statutu Związku Sprawiedliwych, poprzednika Związku Komunistów, w którym się stwierdza: „Niemiecki Związek Sprawiedliwości składa się z Niemców, tzn. z mężczyzn przynależnych do języka i obyczaju niemieckiego”¹⁸.

Proces kształtowania się świadomości narodowej w Niemczech uległ wydatnemu przyspieszeniu pod wpływem rewolucji francuskiej 1789 r. oraz jej późniejszych następstw. Przeżycia związane z panowaniem napoleońskim i skierowaną przeciwko niemu walką wyzwolenczą w znacznej mierze przyspieszyły dopracowanie niemieckiej świadomości narodowej od strony teoretycznej¹⁹. Nadzieje ludzi myślących kategoriami obywatelskimi i narodowymi skierowały się ku Prusom, gdzie reformy przygotowujące przemiany burżuazyjne stwarzały przesłanki do przeciwstawienia się obcemu panowaniu. W Berlinie filozof i dawny przeciwnik francuskich jakobinów Johann Gottlieb Fichte wygłosił w 1807/1808 r. swoje *Mowy do narodu niemieckiego*; tutaj również nad rozbudzeniem i upowszechnieniem świadomości narodowej pracowali niestrudzenie ludzie tej miary co Schleiermacher, Arndt i Jahn.

O ile jeszcze w drugiej połowie XVIII w. dyskusja na temat ducha narodu toczyła się w wąskim gronie intelektualistów, o tyle sytuacja historyczna w postaci obcego panowania napoleońskiego sprawiła, że narodowe tony rozbrzmiewały w szerokich kręgach narodu²⁰. Po raz

¹⁶ Por. ostatnio M. Wawrykowa, *Johann Gottfried Herder und die polnische Idee zur Philosophie der Geschichte in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, „Germanica Wratislaviensia”. T. 44 (1984), s. 101 i nast.; patrz również G. Kaiser, *Pietismus und Patriotismus im literarischen Deutschland*. Wiesbaden 1961.

¹⁷ E. M. Arndt, *Gedichte*. Berlin 1865, s. 233.

¹⁸ *Der Bund der Kommunisten. Dokumente und Materialien*. T. 1. Berlin 1970, s. 93.

¹⁹ H. König, *Zur Geschichte der bürgerlichen Nationalerziehung in Deutschland zwischen 1807 und 1815*. T. 1. Berlin 1972. T. 2, Berlin 1973; por. również C. Brinkmann, *Der Nationalismus und die deutschen Universitäten im Zeitalter der deutschen Erhebung*. Heidelberg 1932 oraz M. Jolles, *Das deutsche Nationalbewußtsein im Zeitalter Napoleons*. Frankfurt a. M. 1936.

²⁰ W. v. Groote, *Die Entstehung des Nationalbewußtseins in Nordwestdeutschland 1790 - 1830*. Göttingen 1955; H. Schulze, *Der Weg zum Nationalstaat*.

pierwszy w niemieckiej historii świadomość narodowa ogarnęła znaczną część burżuazji i nawet dotarła do środowisk chłopskich i wczesno-proletariackich.

Wygórowane nadzieje na postęp burżuazyjny i jedność narodową, którymi byli przepojeni niemieccy patrioci w czasie wojny wyzwolenczej, rozbiły się o restauratywną politykę książąt i szlachty, którzy wprawdzie podczas wojny z Napoleonem przejściowo zaakceptowali insurekcyjny ruch ludowy jako sojusznika, ale nigdy nie dopuścili jego przedstawicieli do nadmiernych wpływów. Jednakże dążenia do przewzięcia stosunków feudalnych i ustanowienia porządku burżuazyjnego oraz do utworzenia jednego niemieckiego państwa narodowego nie można już było stłumić i na trwałe wyeliminować z praktyki politycznej oraz z myśli polityczno-teoretycznej.

Na uniwersytetach niemieckich działalność podjęły korporacje studenckie. Z nich też wywodziły się liczne generacje czołowych polityków nurtu liberalnego i demokratycznego oraz częściowo komunistycznego; odegrały one rolę — by posłużyć się współczesną terminologią — szkoły kadr dla ruchów politycznych, które dokonały rewolucji burżuazyjnej. Związki gimnastyczne i śpiewacze stały się szkołą dążeń do burżuazyjnego postępu i podporządkowanego temu postulatu utworzenia zjednoczonego państwa niemieckiego²¹. Związek Prasowy i Ojczyźniany oraz zainicjowane przezeń manifestacje w Hambach (1832) docierały z demokratycznym programem do szerokich kręgów społecznych w zachodnich i południowych Niemczech.

Tzw. kryzys reński w 1840 r. dostarczył nowych, godnych odnotowania impulsów, które sprzyjały upowszechnieniu się świadomości narodowej w Niemczech²². Izolacja Francji na tle międzynarodowych komplikacji wokół kwestii wschodniej doprowadziła do rozbudzenia uczuć narodowych i francuska opinia publiczna w tym uniesieniu wystąpiła z głośnym żądaniem granicy na Renie. To rzeczywiste lub rzekome zagrożenie terytorium niemieckiego poruszyło z kolei opinię publiczną

Die deutsche Nationalbewegung vom 18. Jahrhundert bis zur Reichsgründung. München 1985, s. 67 i nast.

²¹ *Gedanken zur Nationalerziehung aus dem Vormärz.* Ausgewählt, eingeleitet und erläutert von Helmut König, Berlin 1959; W. Schröder, *Burschenturner im Kampf um Einheit und Freiheit.* Berlin 1967; N. Heise, *Die Turnbewegung und die Burschenschaften als Verfechter des Einheits- und Freiheitsgedankens in Deutschland 1811-1847.* Diss., Halle 1965; D. Düding, *Organisierter gesellschaftlicher Nationalismus in Deutschland (1808-1847). Bedeutung und Funktion der Turner- und Sängervereine für die deutsche Nationalbewegung.* München 1984.

²² M. Püschner, *Die Haltung der antifeudalen Opposition und insbesondere ihres demokratisch-linksliberalen Flügels zur Rheinliedbewegung in den Jahren 1840 und 1841.* Diss. A, Berlin 1984.

w państwach niemieckich. Zwłaszcza w Prusach i w państwach południowoniemieckich burżuazja uległa fali narodowego rozgorączkowania. W tym też czasie powstały liczne pieśni, w których Ren opiewano jako rzekę niemiecką. W 1846 r. podobną reakcję wyzwoilił list otwarty duńskiego króla i zarazem księcia Szlezwiku i Holsztynu, zawierający roszczenie do zintegrowania obu księstw z królestwem duńskim. Krok ten spotkał się z krytyką i protestami antyfeudalnego ruchu opozycyjnego w Niemczech. Fala uniesienia narodowego przeszła przez obydwa księstwa i stamtąd rozlała się na całe Niemcy. Posłanie jej sprowadzało się do zapewnienia Szlezwikowi i Holsztynowi przyszłości w dążącej do zjednoczenia ojczyźnie niemieckiej.

Duży wpływ na ukształtowanie się i upowszechnienie niemieckiej świadomości narodowej miała burżuazyjno-demokratyczna rewolucja 1848/1849 r. W przeciwieństwie do 1830/1831 r., ruch rewolucyjny nie ograniczył się tym razem do kilku państw niemieckich. Po raz pierwszy uzyskał on wymiar ogólnoniemiecki. Rewolucja stała się wydarzeniem narodowym. Po raz pierwszy w historii niemieckiej wybrano ogólnonarodowy parlament, z którym wiązano nadzieje na ukonstytuowanie się zjednoczonego państwa niemieckiego. Przywrócenie jedności państwowej stało się centralnym żądaniem rewolucji burżuazyjnej w Niemczech. Kierowało się ono przeciwko wywodzącemu się jeszcze z feudalizmu i podtrzymywanemu przez książąt oraz szlachtę rozbiciu państwowemu, które od dawna stanowiło przeszkodę w rozwoju stosunków burżuazyjnych. Dążono przy tym do jedności wielkoniemieckiej, tzn. obejmującej również Austrię²³. Pierwsze ze sformułowanych w marcu 1848 r. przez Karola Marksa i Fryderyka Engelsa *Żądań Komunistycznej Partii w Niemczech* brzmiało następująco: „Całe Niemcy uznaje się za jedną, niepodzielną republikę”²⁴.

Za jednością Niemiec — choć na ogół w bardziej federacyjnym wydaniu — występował także demokratyczny ruch drobnej burżuazji. Dla burżuazji utworzenie państwa narodowego było ekonomicznie i politycznie sprawą najpilniejszą. Początkowo jej przedstawiciele dążyli również do rozwiązania wielkoniemieckiego. Ale przywiązanie do idei porozumienia z książętami i szlachtą oraz niechęć do rewolucyjnego rozbicia Austrii i Prus sprawiły, że zwiększała się wśród nich liczba zwolenników rozwiązania małoniemieckiego zorientowanych na supremację Prus i gotowych przystać na wyłączenie Austrii. Utworzenie państwa narodowego zespalałego wszystkie ziemie niemieckie wymagałoby

²³ A. Rapp, *Großdeutsch — Kleindeutsch. Stimmen aus der Zeit von 1815 bis 1914*. München 1922; H. v. Möller, *Großdeutsch und Kleindeutsch. Die Entstehung der Worte in den Jahren 1848 - 1849*. Berlin 1937.

²⁴ K. Marx, F. Engels, *Werke*. Bd. 5, Berlin 1959, s. 3.

współdziałania burżuazji z rewolucyjnym ruchem ludowym, a tę właśnie możliwość liberałowie odrzucali — z obawą przed ruchem ludowym. Po raz pierwszy ujawniło się tu historyczne zjawisko, które miało się później wiele razy powtórzyć a mianowicie: niemiecka burżuazja ochoczo poświęcała interesy narodowe, gdy tylko zdawały się one popadać w konflikt z zabezpieczeniem jej interesów klasowych.

Z klęską rewolucji wiązało się udaremnienie próby stworzenia demokratycznego państwa narodowego. Ale mimo tej klęski zwycięzcy przeciwnicy rewolucji byli zmuszeni — jak to ujął Marks — wejść w rolę egzekutora jej testamentu. Pruski junkier Bismarck²⁵ rozwinął i zrealizował koncepcję odgórną rewolucji, która uwzględniała podstawowe żądania burżuazji, włącznie z postulatem utworzenia państwa narodowego. Wojny niemiecko-duńska (1864) i prusko-austriacka (1866) stworzyły zasadnicze przesłanki do utworzenia zdominowanego przez Prusy państwa narodowego w wydaniu małoniemieckim. Wojna niemiecko-francuska 1870/1871 r. stanowiła punkt końcowy tego procesu. Utworzenie Rzeszy niemieckiej było rezultatem trwających całe dziesięciolecie zmagania o zbudowanie zjednoczonego niemieckiego państwa narodowego. Wyznaczyło ono koniec okresu przeobrażeń burżuazyjnych w Niemczech i jednocześnie zamknęło proces konstytuowania się burżuazyjnego narodu niemieckiego.

* * *

Brak miejsca nie pozwala na szczegółowe przedstawienie stanowiska różnych klas wobec ruchu narodowego w okresie przeobrażeń burżuazyjnych w Niemczech. Dlatego wskażemy jedynie na niektóre aspekty i problemy, których głębsze przemyślenie i empiryczno-faktograficzne przebadanie wydaje się niezbędne przy podejmowaniu bliższych studiów nad tym tematem.

Jeśli chodzi o szlachtę, a zwłaszcza arystokrację w postaci panujących domów książęcych, to ucieleśniała ona te wsteczne, partykularne, nienarodowe i antynarodowe siły, które od początku stały rygorystycznie i zdecydowanie na drodze postępu burżuazyjnego i związanego z nim dążenia do burżuazyjnego państwa narodowego. Jednakże stopniowe wrastanie starej klasy feudalnej w społeczeństwo kapitalistyczne, co nastąpiło w toku przemian burżuazyjnych, zawierało w sobie także konieczność odstąpienia od kategorycznego „nie” wobec burżuazyjnego żądania państwa narodowego. W miejsce tego pojawiło się wymuszone tolerowanie lub niezdecydowana afirmacja państwowych aspiracji burżuazji. Z myślą o okresie antynapoleońskich walk wyzwoleniczych Franz

²⁵ E. Engelberg, *Bismarck, Urpreuße und Reichsgründer*. Berlin 1985.

Mehring pisał o „bawolim uporze” junkrów, którzy „deptali każdy interes narodowy, gdy tylko zagrażał on ich klasowemu interesowi”²⁶. Rewolucja 1848/1849 r. uświadomiła Otto von Bismarckowi, który potrafił wyciągać nauki z przeszłości, że interes klasowy junkrów wymaga uwzględnienia podstawowych żądań burżuazji, włącznie z postulatem utworzenia państwa narodowego.

Odgórna rewolucja w latach sześćdziesiątych XIX w. oraz założenie Rzeszy 1870/1871 r. wytyczają jednak bez wątpienia tylko punkt końcowy procesu, którego uruchomienie i przebieg wymagają bliższego objaśnienia. Pytanie o rozwój stosunków między panującą klasą szlachecką a narodem (lub ruchem narodowym) w okresie przeobrażeń burżuazyjnych wymaga zainteresowania się również merytoryczno-polityczną treścią takich gestów narodowych ze strony książąt w okresie „przedmarcowym”, jak: podjęta przez Ludwika Bawarskiego budowa gmachu Walhalli lub poparcie Fryderyka Wilhelma IV z Prus dla projektu dokończenia budowy katedry w Kolonii²⁷. Czy te przejawy uczuć narodowych można zredukować wyłącznie do taktycznych manewrów celem zmylenia opozycji²⁸, czy też należy brać je poważnie i oceniać jako wyraz prawdziwego zaangażowania? Czy powszechnej i absolutnie trafnej negatywnej oceny Związku Niemieckiego jako książęcej instytucji służącej ochronie *status quo* nie należałoby uzupełnić spostrzeżeniem, iż mimo wszystko istnienie Związku było faktem, który dla ruchu narodowego stanowił nie tylko obiekt krytyki, ale i uznaną przestrzeń operacyjną, którą chciano wypełnić nowymi treściami? Czy optymalne zabezpieczenie interesów książąt wymagało utrzymywania tej wprawdzie odległej i mizernej, ale mimo to reminiscencji państwa ogólnoniemieckiego? Na ile słuszne jest pojmowanie jego założenia w kategoriach ustępstwa wobec burżuazyjnego ruchu narodowego?

Ekonomiczne i polityczne interesy burżuazji stanowiły siłę napędową procesu kształtowania się narodu, ale na przykładzie stanowiska wobec rozwiązania małoniemieckiego widać również gotowość tej klasy do poświęcenia interesów i celów narodowych, jeśli kolidowały one z interesem podstawowym, sprowadzającym się do ochrony panowania i wyzysku. Wrócimy jeszcze do problemu ambiwalencji cechującej burżu-

²⁶ F. Mehring, *Jena und Tilsit. Ein Kapitel ostelbischer Junkergeschichte*. [W:] tenże, *Gesammelte Schriften*. Bd. 6. Berlin 1965, s. 7.

²⁷ T. Nipperdey, *Nationalidee und Nationaldenkmal in Deutschland im 19. Jahrhundert*. [W:] tenże, *Gesellschaft, Kultur, Theorie. Gesammelte Aufsätze zur neueren Geschichte*. Göttingen 1976, s. 133 i nast.

²⁸ Tak wyjaśniają przyłączenie się panujących do euforii reńskiej w 1840/1841 r. M. Püschner, *op. cit.*; U. Schulte-Wülwer, *Die bildenden Künste im Dienste der nationalen Einigung*. [W:] J. Müller [Hrsg.], *Literaturwissenschaft und Sozialwissenschaften, op. cit.*, s. 273 i nast.

azyjne dążenia narodowe i burżuazyjną świadomość narodową w omawianym tu okresie; ambiwalencja ta cechuje zresztą każdy postęp, którego promotorem jest klasa wyzyskująca.

Wszystkie te krytyczne zastrzeżenia nie mogą podważyć poglądu, iż burżuazja była rzeczywistym reprezentantem postępowego, negującego feudalizm, kapitalistycznego porządku społecznego; opierając się na antyfeudalnym potencjale mas ludowych zaprowadziła ona ten porządek i wraz z tym również burżuazyjne niemieckie państwo narodowe. Spełniła zatem doniosłą rolę historyczną, którą trzeba docenić. Bliższego przebadania wymaga kwestia jakie grupy burżuazji, w jakich regionach, kiedy i w jakim zakresie rozwijały, przejmowały i popierały program narodowy.

W równym stopniu potrzebne są badania empiryczne nad rozprzestrzenieniem się świadomości narodowej w warstwie chłopskiej, wśród drobnej burżuazji i w klasie robotniczej. Gdzie, a zwłaszcza dla czego warstwy chłopskie i drobnej burżuazji były tak mocno przywiązane do tradycji i książęco-patriarchalnego sposobu myślenia, że okazały się początkowo mało otwarte na burżuazyjno-narodową świadomość? Z drugiej strony, czy program narodowy — zaprezentowany przez demokratyczny ruch drobnej burżuazji podczas manifestacji w Hambach (1832) i przede wszystkim w czasie rewolucji 1848/49 r. — wywodził się z autochtonicznych źródeł? Jeśli tak, to gdzie leży granica między drobnoburżuazyjno-demokratyczną a burżuazyjno-liberalną świadomością i programem narodowym?

Jeśli przyjąć, iż demokratyzm stanowi formę wyrazu specyficznych interesów mas pracujących, to postawy i żądania nacjonalistyczne, lekceważące prawowite interesy innych narodów, które wystąpiły w 1848 r. w umiarkowanym skrzydle obozu drobnoburżuazyjno-demokratycznego dają asumpt do pytania, na ile postawa jego kwalifikuje się jako rzeczywiście demokratyczna. Ujmując rzecz ogólniej, chodzi tu o aktualny po dzień dzisiejszy problem: z jakich korzeni społecznych i na jakiej bazie klasowej wyrastają ideologie i polityki nacjonalistyczne, nastawione na uciskanie innych narodów. Czy należy je wyłącznie wiązać z klasowymi interesami burżuazji, czy też zasilane są one również interesami drobnej burżuazji?

Analizując relacje między świadomością narodową i masami ludowymi, a więc drobną burżuazją, chłopstwem i robotnikami, należy uwzględnić, iż co prawda w omawianym okresie świadomość narodowa była jednoznacznie określana przez burżuazję, ale nie można jej redukować wyłącznie do interesów klasowych burżuazji²⁹. Świadomość na-

²⁹ Myśl ta sugerowana jest również w pracy A. Kosinga, *op. cit.* ss. 261, 274.

rodowa w kapitalizmie jest wprawdzie głównie, ale nie wyłącznie ideologią w służbie klasy kapitalistycznych wyzyskiwaczy. Znajdują w niej odbicie również interesy narodowe warstw pracujących, jak chociażby ochrona przed obcym panowaniem lub uwolnienie się od niego, prawo do ojczystego języka i zachowania odrębności etniczno-kulturowej. Okoliczność ta wyjaśnia również, dlaczego świadomość narodowa może się stać świadomością masową.

W początkach niemieckiego ruchu robotniczego zrozumienie i uwzględnienie wielowarstwowych treści burżuazyjnej świadomości narodowej było utrudnione faktem, iż upowszechnianie się narodowej świadomości i rozbudzanie emocji narodowych stało na przeszkodzie uświadomieniu sobie wewnętrznych sprzeczności społecznych. Zamęt wywołany narodowymi werblami znakomicie nadawał się do zagłuszenia dysonansów społecznych. Okoliczność ta wyjaśnia ostrość „antynarodowych” wypowiedzi utopijnego komunisty Wilhelma Weitlinga na temat narodowej euforii w Niemczech i Francji podczas kryzysu reńskiego (1840 - 1841). Weitling zdecydowanie wystąpił przeciwko narodowej agitacji antyfrancuskiej i ostrzegał robotników przed osłabieniem frontu skierowanego przeciwko własnym wyzyskiwaczom. Ci ostatni — wyjaśniał robotnikom — zawsze byli bardziej „obcy niż Kozak lub Francuz”³⁰. Jako dowód rzekomo antynarodowej postawy Marksa i Engelsa w literaturze burżuazyjnej często cytuje się zdanie z *Manifestu Komunistycznego*, iż „robotnicy nie mają ojczyzny”³¹, a było ono również wymierzone w burżuazyjną świadomość narodową, która spełniała rolę zasłony, utrudniającej robotnikom dostrzeżenie klasowego konfliktu z własną burżuazją³². W 1895 r. cesarz Wilhelm IV zadenuncjował socjaldemokratów jako „osobników bez ojczyzny”³³, co odpowiadało poglądom rozpowszechnionym wśród burżuazji i świadczyło o totalnym niezrozumieniu tudzież dążeniu do zdyskredytowania internacjonalistycznej postawy rewolucyjnego ruchu robotniczego. Z rzeczywistym, historycznym stanem rzeczy nie miało to nic wspólnego. Szczegółowe przedstawienie tego stanu, wyjaśnienie dzięki solidnym badaniom pełnych na-

³⁰ Cyt. za M. Püschner, *op. cit.*, s. 166.

³¹ K. Marx, F. Engels, *Werke*. Bd. 4. Berlin 1959, s. 479.

³² Ewolucję od utożsamiania przez reprezentantów związku Sprawiedliwych tego co narodowe z tym co burżuazyjne do określenia przez Marksa i Engelsa — z myślą o członkach Związku Komunistów i klasie robotniczej — dialektycznych relacji między internacjonalizmem i konkretnymi zadaniami narodowymi przebadali ostatnio W. Schmidt, *Nationales und Internationales im Bund der Kommunisten*. „ZfG” z. 3 1986, s. 230 i nast.

³³ W. Conze, D. Groh, *Die Arbeiterbewegung in der nationalen Bewegung. Die deutsche Sozialdemokratie vor, während und nach der Reichsgründung*. Stuttgart 1966, s. 9.

pięć stosunków między ruchem robotniczym i narodowym, ukazanie relacji między tym, co społeczne i tym, co narodowe w świadomości i praktycznej polityce ruchu proletariackiego, wszystko to są zadania, których nie można pozostawiać w ręku historyków burżuazyjnych³⁴.

Jeśli chodzi o Marksa i Engelsa, to wiadomo już dostatecznie dużo o ich udziale w ruchach narodowych irlandzkim i polskim — o ile nie sprzyjały one politycznym interesom reakcji. Postawa internacjonalistyczna nie przeszkadzała im również działać i odczuwać jak niemiec- cy patrioci; życie ich dostarcza na to mnóstwo dowodów. Łańcuch dowodów można zacząć rozwijać od wskazania na ich osobistą, praktyczno-polityczną działalność na rzecz społecznego postępu w Niemczech podczas rewolucji 1848/1849 r. i nie musi się on kończyć na przypomnieniu poufnej i żartobliwej, lecz wypływającej z głębokiego przekonania uwagi starego Engelsa, który w 1893 r. wyraził się: „Nigdy nie wybaczę Bismarckowi, że wyłączył Austrię z Niemiec — już choćby ze względu na Wiedeni”³⁵.

* * *

Fakt, iż w XX w. z niemieckiej ziemi wyszły dwie imperialistyczne wojny światowe, zwłaszcza zaś objęcie władzy przez nazistów i zbrodnie przez nich popełnione, skłonił licznych historyków, polityków i publicystów do poszukiwania przyczyn i źródeł tych zjawisk w historii niemieckiej. Często formułowano przy tym bardzo skrajne poglądy, w których odkrywano źródła niemieckiego faszystwu w najdawniejszej historii. Konstruowano linie wiodące od Lutra do Hitlera; w prehistorii faszystwu znalazły się nawet plemiona germańskie z powodu krwiożerczości ich bohaterów. Przede wszystkim jednak proces konstytuowania się niemieckiego narodu, a zwłaszcza związane z tym kształtowanie się niemieckiej świadomości narodowej, posłużyły za arsenał z którego czerpano

³⁴ H. Mommsen, *Die Sozialdemokratie und die Nationalitätenfrage im habsburgischen Vielvölkerstaat 1867 - 1907*. Wien 1963; tenże, *Sozialismus und Nation*. [W:] U. Engelhardt, V. Sellin, H. Stuke [Hrsg.], *Soziale Bewegung und politische Verfassung*. Stuttgart 1976, s. 653 i nast.; tenże, *Die sozialistische Arbeiterbewegung und die nationale Frage in der Periode der I. und II. Internationale*. [W:] H. A. Winkler [Hrsg.] *Nationalismus*, op. cit., s. 85 i nast.; H.-U. Wehler, *Sozialdemokratie und Nationalstaat*. Würzburg 1962.

³⁵ K. Marx, F. Engels, *Werke*, Bd. 39. Berlin 1968, s. 113; pewien aspekt tego tematu omawiają R. Dlubek, G. Wisotzki *Arbeiterklasse, Demokratie und Nation. Die Konzeption von Marx und Engels in den Kämpfen um den bürgerlichen deutschen Nationalstaat in den sechziger Jahren des 19. Jahrhunderts*. [W:] H. Bartel, E. Engelberg [Hrsg.], *Die großpreußisch-militaristische Reichsgründung 1871*, Bd. 1. Berlin 1971, s. 24 i nast.

materiał dowodowy dla tezy o rzekomo odwiecznej, szczególnie nacjonalistyczno-agresywnej naturze Niemców, która doprowadziła ich bezpośrednio do faszyzmu³⁶.

Rzeczywiście, nie jest trudno znaleźć w pismach protagonistów narodu niemieckiego dowody na rzekomą lub prawdziwą megalomanię narodową³⁷. Na przykład Fichte był do głębi przeniknięty ideą szczególnej misji kulturalnej Niemców wobec ludzkości. Niemiecka chętność wielu patriotów podczas wojny wyzwolenczej sprawiła, że prawowite dążenia narodowe, skierowane przeciwko obcemu panowaniu napoleońskiemu wyrażane były w formach dziwacznych i przesadnych³⁸. Przeciwno próbom dopatrywania się w takich zjawiskach wyłącznie niemieckiej skłonności do przeceniania swego narodu przemawiał fakt, iż zawyżanie roli własnego narodu można zaobserwować nie tylko w niemieckiej burżuazyjnej świadomości narodowej³⁹. Wyolbrzymione poczucie narodowe i przekonanie o szczególnej roli w historii ludzkości było fenomenem raczej powszechnym i typowym dla procesu tworzenia się burżuazyjnego narodu. Pogląd ten potwierdzają — by posłużyć się kilkoma przykładami spoza terenu niemieckiego — francuska idea *grande nation*, angielskie *God's own people* a także niektóre aspekty rosyjskiego panslawizmu i polskiego mesjanizmu. Dla sklasyfikowania i oceny przejawów niemieckiej burżuazyjnej świadomości narodowej — w tym również jej szczególnie jaskrawych form — niezbędne jest podejście historyczne. Metoda ta wymaga, żeby badany przedmiot ujmować na tle warunków historycznych i zwłaszcza aby oceniać go na podstawie funkcji spełnianej w tych warunkach. Niemiecka świadomość narodowa w okresie przeobrażeń burżuazyjnych musi być oceniana głównie pod kątem tych jej aspektów, które wynikają z charakteru epoki. Kształtowanie się narodu oraz świadomości narodowej było wyrazem historycznie koniecznego i postępowego procesu tworzenia się kapitalistycznego porządku społecznego. Jeśli formy przejawiania się uczuć i myśli narodowej wyr-

³⁶ Por. opartą, głównie na dziennikach i czasopismach z pierwszych lat powojennych pracę B. Eberan, *Luther? Friedrich „der Große“? Wagner? Nietzsche? Wer war an Hitler schuld? Die Debatte um die Schuldfrage 1945 - 1949*. München 1983.

³⁷ A. Kamiläinen, *Auffassungen über die Sendung des deutschen Volkes um die Wende des 18. und 19. Jahrhunderts*. Helsinki 1956; tenże, *Die historische Sendung der Deutschen in Leopold Rankes Geschichtsdnken*. Helsinki 1968; E. Weymar, *Das Selbstverständnis der Deutschen. Ein Bericht über den Geist des Geschichtsunterrichts der höheren Schulen im 19. Jahrhundert*. Stuttgart 1961.

³⁸ R. Weber, *Einleitung*. [W:] E. M. Arndt, *Erinnerungen 1769 - 1815*. Hrsg. von Rolf Weber, Berlin 1985, s. 28.

³⁹ Przykłady na to u E. Lember, *Geschichte des Nationalismus in Europa*. Stuttgart 1950.

wiemy z ówczesnego kontekstu i zaczniemy rozpatrywać wyłącznie lub w głównej mierze przez pryzmat doświadczeń wyniesionych z faszyzmu, to wtedy w nieunikniony sposób pojawi się obraz negatywny i zniekształcony.

Akcentowanie historycznie postępowej funkcji kształtowania się i upowszechnienia niemieckiej świadomości narodowej w okresie przeobrażeń burżuazyjnych nie jest bynajmniej równoznaczne z zapoznawaniem ambiwalentnego charakteru burżuazyjnej świadomości narodowej. Wynikał on z faktu, że burżuazyjną świadomością narodową określały głównie klasowe interesy ówczesnej burżuazji narodowej, a zatem klasy, której dążenie do wyzysku i panowania kierowało się nie tylko przeciwko warstwom pracującym własnego narodu, ale i — co najmniej potencjalnie — również przeciwko innym narodom. Tak charakterystyczna dla oświecenia i klasycyzmu wizja Schillera, iż „wszyscy ludzie będą sobie braćmi”, lub idea zbratania ludów okazały się ideałami stawiającymi wymogi humanistyczno-demokratyczne, których nie mogła zadowolnić rzeczywistość porządku burżuazyjno-kapitalistycznego. W miejsce kosmopolityzmu i zbratania narodów pojawiło się myślenie kategoriami państwa narodowego, w którym na czoło wysunęły się interesy własnego narodu, jego siła i pozycja wobec innych narodów.

Przykładem myślenia narodowego, zorientowanego na bezpośrednie zaspokojenie ekonomicznych i politycznych potrzeb rozwojowych burżuazji były koncepcje narodowo-państwowe Friedricha Lista⁴⁰. Z reguły niemieckie burżuazyjne koncepcje narodowo-państwowe ignorowały interesy mniejszości narodowych, takich jak polska i czeska. Terytoria wcześniej należące do Rzeszy niemieckiej, etnicznie niemieckie lub spokrewnione z Niemcami, które odpadły lub zostały oddzielone, jak np. Alzacja lub Niderlandy, traktowano często jako naturalne części składowe zamierzonego niemieckiego państwa narodowego, nie pytając się nawet o wolę zainteresowanej ludności⁴¹. Wszystko to świadczy o burżuazyjnym nacjonalizmie w fazie wzrostu niemieckiej burżuazji, nacjonalizmie — jeśli ktoś tak chce — normalnym, który charakteryzował nie tylko ewolucję w Niemczech i którego nie można oceniać głównie na podstawie funkcji burżuazyjnego nacjonalizmu w imperializmie.

Odpowiadając na pytanie o szczególne cechy rozwoju niemieckiej

⁴⁰ F. List, *Das nationale System der politischen Ökonomie*. Stuttgart-Tübingen 1841.

⁴¹ Por. G. Wollstein, *Das „Großdeutschland“ der Paulskirche. Nationale Ziele in der bürgerlichen Revolution 1848/49*. Düsseldorf 1977; tenże, *Mitteleuropa und Großdeutschland-Visionen der Revolution 1848/49. Nationale Ziele in der deutschen Revolution*. [W:] *Die deutsche Revolution von 1848/49*. Hrsg. von Dieter Langewiesche, Darmstadt 1983, s. 237 i nast.

świadomości narodowej w XIX w., trzeba wskazać na specyficzne — przynajmniej w porównaniu z historią francuską — oddziaływanie reformistycznej drogi przeobrażeń burżuazyjnych. Podczas gdy we Francji wytworzenie się i masowe upowszechnienie świadomości narodowej nastąpiło pod wpływem rewolucji lat 1789 - 1795 — co w żadnym wypadku nie oznacza, że francuska świadomość narodowa nie była podporządkowana dążeniom francuskiej burżuazji do wyzysku i panowania — to w Niemczech rewolucja 1848/49 r. nie była w stanie spełnić równie dominującej roli. Dla większości faz niemieckiej historii, w których rodziły się impulsy kształtujące świadomość narodową, typowe było raczej reformistyczne współdziałanie między burżuazją i szlachtą, przy co najmniej formalnej dominacji tej ostatniej. Odnosi się to do lat 1812/1813, 1840 i do okresu wojen o zjednoczenie. Zwłaszcza fakt, iż junkier Bismarck i armia pruska przejęły rolę egzekutora w tworzeniu niemieckiego państwa narodowego, pozostawił mocne piętno na narodowej świadomości Niemców. Naturalnie, między demokracją i burżuazyjnym narodem występują zasadnicze napięcia, które ustępują tylko w relatywnie krótkich okresach zwycięskiej rewolucji burżuazyjnej. Specyfika przeobrażeń burżuazyjnych i powstania burżuazyjnego narodu w Niemczech sprawiła, że elementy demokratyczne nie mogły zająć eksponowanego miejsca w niemieckiej świadomości narodowej⁴².

Wpływ Prus na niemieckie burżuazyjne państwo narodowe, zwłaszcza przerost militarystyki i jego gloryfikacja — co było po części dziedzictwem dawnej historii pruskiej, ale jeszcze bardziej skutkiem trzech zwycięskich wojen poprzedzających utworzenie Rzeszy — obciążały późniejszą historię. Pamięć o zwycięskich wojnach i niepowodzeniu burżuazyjno-demokratycznej rewolucji nadała świadomości narodowej ówczesnych i późniejszych pokoleń specyficzne cechy, które potem zostały nadużyte w XX w. przez imperialistycznych podżegaczy wojennych.

Obok często akcentowanego kultu militarystyki trzeba wskazać na jeszcze inne momenty, których dalekosiężne oddziaływanie zaciążyło na późniejszej historii niemieckiej. Heinrich Scheel pokazał na przykładzie niemieckich jakobinów, że początkowo to, co narodowe było pojmowane w sensie jednoznacznie antyfeudalnym i używane było w rewolucyjnym znaczeniu „upowszechniania burżuazyjno-demokratycznych i republikańskich postaw”⁴³; jednakże bardzo wcześnie siły reakcyjne podjęły wysiłki, żeby pojęciom naród i patriotyzm nadać inną treść, odpowiadającą ich interesom.

W końcu zjednoczenie Niemiec w wyniku odgórnej rewolucji umożli-

⁴² A. Kosing, *op. cit.*, s. 276 i nast.

⁴³ H. Scheel, *Über das Verhältnis von Nation und Revolution*, *op. cit.*, s. 305.

liwilo politycznym reprezentantom panujących klas przedstawienie siebie jako uosobienia podstawowych interesów narodowych. Zaanektowanie tego co narodowe przez junkiersko-wielkoburżuazyjny blok wyzyskiwaczy, rosnące powiązania między tym co narodowe z jednej strony i konserwatywno-reakcyjne z drugiej, wszystko to bez wątpienia utrudniło ruchowi robotniczemu przekonywające zawładnięcie tym co narodowe oraz przedstawienie siebie jako głównego reprezentanta interesów narodowych. Pomimo ważnych posunięć i zabiegów politycznych oraz propagandowych skierowanych przeciwko dyktatowi wersalskiemu⁴⁴, KPD w latach republiki weimarskiej nie udało się zyskać uznania jako obrońca interesów narodowych w takim zakresie, w jakim byłoby to konieczne dla odjęcia skuteczności nazistowskiej demagogii narodowej.

Można się zgodzić, że sposób tworzenia niemieckiego państwa narodowego oddziaływał negatywnie na jego późniejszy rozwój, ale należy stanowczo zaprotestować przeciwko takiemu bezpodstawnemu przecenianiu tych oddziaływań — aż do konstruowania ciągu przyczynowego prowadzącego bezpośrednio do faszyzmu, jak to czynią często burżuazyjni historycy⁴⁵. Równie często wśród nich spotykana i różnie motywowana teza, iż zjednoczone burżuazyjne niemieckie państwo narodowe stanowiło błąd rozwojowy, gdyż wielopaństwowość stanowi zasadniczy rys niemieckiej historii, nie oddaje sprawiedliwości postępowym treściom zawartym w wymuszonym przez antyfeudalny ruch opozycyjny burżuazji i mas ludowych utworzeniu burżuazyjnego niemieckiego państwa narodowego.

Wykorzystywanie powstałej po 1945 r. sytuacji podziału Niemiec do gruntownego zakwestionowania powstałego w XIX w. niemieckiego państwa narodowego⁴⁶ stanowi postępowanie raczej zaciemniające niż roz-

⁴⁴ Por. F. David, E. Trümpler, W. Wimmer, *Gedanken über des Selbstbestimmungsrecht des deutschen Volkes*. [W:] *Beiträge zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung* z. 4/1963, s. 605; W. Ruge, *Das Ende von Weimar. Monopolkapital und Hitler*. Berlin 1983, s. 35 i nast.

⁴⁵ Na temat „teorii” o specjalnej drodze niemieckiej patrz: K. Irmschler, *„Deutscher Sonderweg” und bürgerliche Umwälzung in Deutschland — Aspekte einer aktuellen Diskussion in der bürgerlichen Historiographie*. [W:] *Gesellschaftliche Umgestaltungen in der Geschichte. Wege und Formen, Führungs- und Triebkräfte*. Diskussionsbeiträge aus der Akademie für Gesellschaftswissenschaften beim ZK der SED in den Arbeitskreisen des VII. Historiker-Kongresses der DDR vom 6-9 Dezember 1982 in Berlin, Thematische Information und Dokumentation der Akademie für Gesellschaftswissenschaften beim ZK der SED, Reihe B, H. 36, s. 107 i nast.; W. Schmidt, recenzja z D. Blackburn, G. Eley, *Mythen deutscher Geschichtsschreibung. Die gescheiterte bürgerliche Revolution von 1848*. „ZfG” z. 12 1983 s. 115 i nast.

⁴⁶ Patrz np. W. Sauer, *Das Problem des deutschen Nationalstaates*. [W:] *Moderne deutsche Sozialgeschichte*. Hrsg. von Hans-Ulrich Wehler. Köln 1976, s. 407.

jaśniające spojrzenie na rzeczywistość historyczną. W odniesieniu do narodu słusznie podkreślano, iż do jego istoty należy stabilność i trzeba wyjątkowych okoliczności, żeby został zakwestionowany jego historycznie ukształtowany byt; okoliczności tych doszukiwać się należy nie tylko w samym narodzie, ale również w epokowym wymiarze umiędzynarodowienia sporów klasowych w naszych czasach⁴⁷.

Powstanie faszyzmu i ustanowiony w rezultacie jego klęski konkretny sposób podzielenia Niemiec należy wyjaśniać sięgając nie do historii walki o jedność i wolność lub do Rzeszy bismarkowskiej w XIX w., lecz do analizy systemowych konfliktów między socjalizmem i kapitalizmem w XX w.

Problematyczne jest postępowanie, gdy wychodząc z istnienia obecnie dwóch lub — jak uważają niektórzy historycy burżuazyjni, którzy uwzględniają również Austrię⁴⁸ — trzech państw na historycznej ziemi niemieckiej uznaje się partykularyzm i federalizm za stałą właściwość historii niemieckiej, tylko przejściowo zakłóconą wskutek utworzenia państwa narodowego, ponieważ w ten sposób — niezależnie od motywacji — zamienia się w coś normalnego i pozytywnego to, co było fenomenem naszej przeszłości, utrudniającym przez setki lat postęp społeczny w postaci ustanowienia porządku burżuazyjnego⁴⁹. Obiektywnie rzecz

⁴⁷ G. Benser, *Sozialistische Nation und nationale Politik in der Geschichte der DDR. Bemerkungen zu Forschungs- und Diskussionsfragen*. [W:] *Zur Formierung der sozialistischen deutschen Nation*. Akademie für Gesellschaftswissenschaften beim ZK der SED, Thematische Information und Dokumentation, Reihe A, H. 42, Berlin 1984, s. 31 i nast.

⁴⁸ K. D. Erdmann, *Drei Staaten — zwei Nationen — ein Volk? Überlegungen zu einer deutschen Geschichte seit der Teilung*. „Geschichte in Wissenschaft und Unterricht” z. 10/1985, s. 671 i nast.

⁴⁹ „Niemiecka historia widziana nie jako konieczna ewolucja ku niemieckiej jedności, ale jako rozwój niemieckiej wielości, który z użyciem jawnej siły został jednak przerwany wojennymi poczynaniami jednej z części Niemiec ognarnej dążeniem do władzy — otóż takie ujęcie niemieckiej historii pozwala ujrzeć wydarzenia po 1945 r., a więc nowy podział Niemiec na trzy państwa, w zupełnie innym świetle nawrotu do przerwanej linii rozwojowej i oprzytomnienia na pierwotnej drodze historii niemieckiej — różnorodnej samorealizacji narodu niemieckiego” Tak pisał F. Fellner w: *Die Historiographie zur österreichisch-deutschen Problematik als Spiegel der nationalpolitischen Diskussion*. [W:] *Österreich und die deutsche Frage im 19. und 20. Jahrhundert*, Hrsg. von Heinrich Lutz und Helmut Rumpler, Wien 1982, s. 58. Ocena małych i średnich państw niemieckich stanowi myśl przewodnią pracy H. Rumpler, *Die deutsche Politik des Freiherrn von Beust 1848 - 1850. Zur Problematik mittelstaatlicher Reformpolitik im Zeitalter der Paulskirche*. Wien-Köln-Graz 1972; tenże, *Föderalismus als Problem der deutschen Verfassungsgeschichte des 19. Jahrhunderts (1815 - 1871)*. „Der Staat” (1977), s. 215 i nast. Patrz również M. Derndarsky, *Österreich und der deutsche Bund 1815 - 1866*. [W:] *Österreich und die deutsche Frage im 19. und 20. Jahrhundert*, op. cit., s. 116; oraz niedawno opublikowane prace D. Gruner, *Die*

biorąc, a w przypadku zachodnioniemieckiego historyka Michaela Stürmera⁵⁰ również subiektywnie, ta rewaloryzacja partykularyzmu kieruje się przeciwko dążeniom i celom całego antyfeudalnego ruchu opozycyjnego w okresie przeobrażeń burżuazyjnych.

Marksistowsko-leninowska historiografia NRD nigdy nie uczestniczyła w tego rodzaju ahistorycznych rozważaniach. Ale również w licznych pracach marksistów można zauważyć tendencję do hiperkrytycznej oceny powstania Rzeszy, do negowania lub lekceważenia uzyskanych wówczas nowych możliwości historycznego postępu. Dla niemieckiej klasy robotniczej utworzenie Rzeszy w żadnym wypadku nie było „rzeczą bez znaczenia”⁵¹, lecz miało ogromną rolę, ponieważ stworzyło narodowe ramy dla przyspieszonego rozwoju kapitalistycznego oraz dla walki o demokrację i socjalizm.

Często cytuje się przepowiednię dotyczącą losu założonej w 1871 r. Rzeszy, którą w 1872 r. sformułował Wilhelm Liebknecht:

„Zrodzona na polu walki, dziecko zamachu stanu, wojny i odgórnjej rewolucji, musi ona niespokojnie podążać od zamachu stanu do zamachu stanu, od wojny do wojny, i albo zostanie rozbita na polu bitwy, albo też ulegnie oddolnej rewolucji”⁵².

Często uważa się tę wypowiedź za dalekowzroczną prognozę drogi przebytej przez Niemcy od pierwszej do drugiej wojny światowej. Interpretacja ta jest o tyle jednostronna, że pomija sformułowaną przez Liebknechta i upragnioną przez rewolucyjnych socjaldemokratów perspektywę zwycięskiej „rewolucji od dołu”⁵³, i w ostatecznym rachunku jest

deutsche Frage. Ein Problem der europäischen Geschichte seit 1800. München 1985, i H. Lutz, *Zwischen Habsburg und Preußen. Deutschland 1815 - 1866.* Berlin (West) 1985.

⁵⁰ M. Stürmer, *Nationalstaat und Massendemokratie im Mächtensystem 1848 oder die Geburt der Dilemmas.* [W:] *Die deutsche Frage im 19. und 20. Jahrhundert.* Hrsg. von Josef Becker und Andreas Hillgruber, München 1983, s. 37 i nast. Autor stara się obecne zatroskanie utrzymaniem pokoju zmobilizować przeciwko ówczesnej demokracji rewolucyjnej, wskazuje mianowicie, iż od początku czasów nowożytnych podzielone Niemcy stanowiły przesłankę europejskiej równowagi sił i na tym opiera pogląd, że wynikiem ze zwycięskiej rewolucji w połowie XIX w. „oddolne założenie państwa narodowego przypuszczalnie nie obyły się bez wielkiej wojny europejskiej” (s. 48).

⁵¹ K. Lärmer, *Zur Problematik der Periodisierung der Geschichte der Produktivkräfte im 19. Jahrhundert.* [W:] *Studien zur Geschichte der Produktivkräfte. Deutschland in der Zeit der Industriellen Revolution.* Hrsg. von Karl Lärmer, Berlin 1979, s. 41.

⁵² *Der Leipziger Hochverratsprozeß vom Jahre 1872.* Neu herausgegeben von Karl-Heinz Leidigkeit, Berlin 1960, s. 256 i nast.

⁵³ Por. chociażby uwagę Engelsa, pochodzącą z 1891 r.: „Nie zamierzamy cofać odgórnjej rewolucji dokonanej w 1866 i 1870, ale dzięki oddolnemu ruchowi chcemy

również bliska teorii o przyczynowym związku między utworzeniem Rzeszy i wojną imperialistyczną.

Specyfiką powstania niemieckiego państwa narodowego i niemieckiej świadomości narodowej w XIX w. nie można w równym stopniu wyjaśnić przyczynowo ani rozpętania dwóch wojen światowych przez niemiecki imperializm, ani też faktu, iż w 1918/1919 r. nie udało się przekształcić rewolucji antyimperialistyczno-demokratycznej w proletariacką. O szczególnej agresywności niemieckiego imperializmu zadecydowało nie porozumienie między burżuazją i szlachtą w XIX w., ale fakt zbyt późnego dostępu do podziału świata. Wskazywanie na negatywne tradycje historyczne jako na czynnik definiujący agresywny charakter niemieckiego imperializmu sprzyja w konsekwencji oczyszczeniu monopolistycznej burżuazji z odpowiedzialności za wojny imperialistyczne i faszyzm⁵⁴. O niewykorzystaniu historycznej szansy przekształcenia rewolucji listopadowej 1918/19 r. w rewolucję proletariacką i utworzenia socjalistycznego niemieckiego państwa narodowego, do którego z dużym prawdopodobieństwem weszłaby także Austria, zadecydowała przede wszystkim siła arystokracji robotniczej i wpływy nurtu oportunistycznego w niemieckim ruchu robotniczym, a więc zjawiska, których nie można sprowadzić do historii XIX w. i które stanowią typowe produkty imperialistycznego rozwoju od lat dziewięćdziesiątych. Nie w osobliwościach niemieckiej świadomości narodowej, ale w wewnętrznych i zewnętrznych systemowych uwarunkowaniach niemieckiego imperializmu szukać należy najważniejszych korzeni określonych cech i elementów wydarzeń społecznych i politycznych w Niemczech od przełomu XIX i XX w.

Tłumaczenie: Zbigniew Mazur

dorzuć niezbędne uzupełnienia i ulepszenia": K. Marx, F. Engels, *Werke*. Bd. 22. Berlin 1963, s. 236.

⁵⁴ Na temat relacji między gospodarką, polityką i państwem w Niemczech od końca XIX w. patrz.: H. Nußbaum, L. Zumpfe [Hrsg.], *Wirtschaft und Staat in Deutschland. Eine Wirtschaftsgeschichte des staatsmonopolistischen Kapitalismus in Deutschland vom Ende des 19. Jahrhunderts bis 1945*, Bd. 1 und 2. Berlin 1978, Bd. 3, Berlin 1980; K. Goßweiler, *Großbanken, Industriemonopole, Staat. Ökonomie und Politik des staatsmonopolistischen Kapitalismus in Deutschland 1914-1932*, Berlin 1971; W. Gutsche, *Monopole, Staat und Expansion vor 1914. Zum Funktionsmechanismus zwischen Industriemonopolen, Großbanken und Staatsorganen in der Außenpolitik des Deutschen Reiches 1897 bis Sommer 1914*. Berlin 1986; W. Ruge, *op. cit.*

USTAWA ZASADNICZA (KONSTYTUCJA) REPUBLIKI FEDERALNEJ NIEMIEC

Wersja niemiecka i polska z uwzględnieniem tekstów wszystkich kolejnych zmian według stanu na 31 grudnia 1987 r.

**Redakcja i wprowadzenie: Lech Janicki
ark. wyd. 14, nakład 1 500, cena 900,—**

Książka zawiera tekst Ustawy Zasadniczej (konstytucji) Republiki Federalnej Niemiec oraz jego tłumaczenie na język polski dokonane przez Jolantę Koprucką-Purol i Bohdana Dembego. Uwzględniono wszystkie nowelizacje konstytucji, przedstawiając nie tylko jej obecnie obowiązujące postanowienia, lecz także ukazując je w dotychczasowym historycznym rozwoju. Przekład opatrzony został wstępem, komentującym ewolucję ustroju Republiki Federalnej Niemiec, której wyrazem są dokonywane zmiany Ustawy Zasadniczej.

W książce zamieszczono także list trzech Zachodnich Gubernatorów Wojskowych do Przewodniczącego Rady Parlamentarnej z 12 maja 1949 r. (w języku angielskim i polskim) oraz obszerny szczegółowy indeks.

DO NABYCIA:

- w księgarniach naukowych Domu Książki
- w księgarni Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań, ul. Zwierzyniecka 7, tel. 402-81
- w Instytucie Zachodnim, Poznań 61-772, Stary Rynek 78/79 (także za pobraniem pocztowym).

